

ביקורת ספרים

על "חטאיה" של התנועה הציונית

מלחמות לא קורות מעצמן מאת
מרדכי גולני
הוצאת מודן 2002, 274 עמודים

חיים משגב

י"ר מוטי גולני, ראש החוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה, על-פי ההגדרה המופיעה על גב הכריכה של ספרו 'מלחמות לא קורות מעצמן', אינו רואה בעין יפה, בלשון המעטה, את הדרך בה הלכה התנועה הציונית מאז ראשית ימיה בארץ ישראל. למעשה, סובר מחבר הספר, ש"הבחירה הגדולה" (קרי: בארץ ישראל) שעשתה התנועה הציונית בראשית המאה שעברה או קודם לכן, היתה בחירה רעה, לא מחויבת המציאות, שכן היא הולידה את הנימיות האלים, הבלתי-יגמר, עם הער-בים היושבים בארץ ישראל. לטעמו, לפחות, אפשר היה לנהוג אחרת, בעיקר בחמש הדרך, לאחר שנפל הפור וההת-יישבות היהודית בארץ ישראל הפכה לעובדה קיימת. הוא היה מעדיף, למשל, שמרכיב הכוח בתנועה הציונית יהיה פחות דומיננטי, ושאת מקומו תתפוס הבלגה פייסנית, כזו שהיתה מאז המרד ברומאים בשנת 132 לספירה, על-פי תפישתו, המעטה ששמר על העם היהודי. ה"קלישאה", על-פי הגדרתו של ד"ר גולני, 'ארץ ללא עם לעם ללא ארץ' אף פעם לא היתה נכונה, ולכן אסור היה מלכתחילה ללכת בדרך שעיקרה היה חידוש הלאומיות היהודית דווקא במקום הזה, גם אם שורשיו ההיסטוריים של העם היהודי נמצאים פה. מכאן, כבר קצרה הדרך למסקנה שאפשר היה לנהוג

באורח שונה: לא להיות ציוני כלל, או למקד את השאיפה הלאומית בטרסטוריה נוחה יותר. הנה דוגמה לסגנונו של המחבר:

...גם אם בחירה כזו [באופציה הנמצאת בטרסטוריה אחרת] היתה, סביר להניח, גורדין מוות לרעיון הלאומי היהודי החדש, עדיין אין להכחיש את קיומה של הבחירה הזו. אי אפשר לקבל את ההנחה כי ללא הציונות לא היה קיום לעם היהודי. ברור לנו היום כי גם לאחר השואה, עדיין מחזיק רוב העם היהודי ששרד בגישה שאינה ציונית כל עיקר (שלא לומר אנטי-ציונית). יתר על כן, פילוסופית ומוסרית עלינו לתת את הדעת על השאלה הגדולה... כלום קיומם של העם היהודי ושל מדינת ישראל הם תנאי השווה כל קורבן, כל סבל באשר הוא... (שם, 115-114).

עצם דחייתה של האלטרנטיבה הלא-ציונית והלא-אצישראלית לטובת ארץ ישראל ב"פולמוס אונגדה" בשנת 1903, קובע המחבר, עושה את הניסיון הציוני להגיע למרכז לאומי שאינו בארץ ישראל לאפשרות, ואת ארץ ישראל לבחירה. כך, לא פחות, סבור החוקר החיפני, תוך שהוא פוזל בערגה לאלטרנטיבות שהציגו בזמנו אנשי "ברית שלום", לפני ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, ולא לה שמציגים היום חסידי "שלום עכשיו" ו"גוש שלום" ו"ברית אוסלו"; כלומר, ישות יהודית כלשהי, לא-אלימה, מבלי-גת, בעלת מרכיבים של גטו, המקבלת על עצמה את ידן הגויים ומשתדלת לשרוד. אם הדבר היה תלוי בו, ובשכמותו, כל המלחמות שבהן היתה מעורבת מדינת ישראל, לרבות מלחמת העצמאות, שגם בה כמובן, מוצא ד"ר גולני תוקפנות ולהיסות לקרב שאינן לרוחו, לא היו מתקיימות. לטעמו, שלב הבלוימה במלחמה הזאת הסתיים בהצלחה סמוך מאוד לאחר שצבאות ערב פלשו אל תוך המדינה היהודית שאך זה קמה – ולכן, כל מה שקרה לאחר מכן היה קשור אך ורק לרצון לכבוש שטחים נוספים ולגרש כמה שיותר ערבים.

זהו, פחות או יותר, המסר שמבקש להעביר לכולנו המחנך מאוניברסיטת חיפה: אפשר, וצריך היה, לבחור באופ-ציה פחות אלימה. מימוש החזון הציוני, אם בכלל היה בו צורך, יכול היה

להתקיים גם במדינה דו-לאומית, או במדינה ערבית, כדי לא לשלם את מס האלימות שדורשת המדינה הדו-לאומית היהודית. למעשה, סבור המחבר, שהב-חירה האלימה שעשתה התנועה הציונית, על-ידי רצונה הבלתי-מתפשר להתיישב דווקא בארץ ישראל ולהקים בה את ביתו הלאומי של העם היהודי, היא שורש הרע והיא זו שתרמה ל"פצע" שלא מפסיק לדמם זה למעלה ממאה שנים במקום הזה; וגם לאחר מכן, משנפלה "הבחירה" על ארץ ישראל, צריך היה, לדעתו, לנהוג מתוך התאפקות, ובהבלגה.

לחזוק התיזה שלו, טורח המחבר להזכיר את ישעיהו ברלין, שכתב לחיים וייצמן כשנה וחצי לפני הקמתה של מדינת ישראל (ולאחר השואה) כי:

הטרור [היהודי בארץ ישראל] פוגע בהיסטוריה שלנו; הוא שם ללעג את האידיאלים שחברה יהודית חייבת לדבוק בהם; הוא מזהם את דגלנו; הוא פוגע במעמדנו בעיני המצפון הליברלי של העולם.¹

ביקורת זו זוכה, כמובן, ל"הבנה רבה" אצל ד"ר גולני. אפשר, וצריך היה, הוא מסביר, לנסות ולפתור את השאלה הק-יומית של היהודים בחברה לאומית לא-יהודית לא בכוח החרב, אלא תחת הגנתו של המוסר האוניברסלי (שם, 110).

בסך-הכל יש בספר יותר מקורטוב של טינה כלפי אלה שבחרו שלא להבליג כלפי האלימות של הערבים, תוך התעלמות מעובדות היסטוריות, המלמדות שהער-בים הגיעו לארץ ישראל, שהיתה רובה ככולה שוממה, מוכת ביצות וקדחת, בעקבות היהודים. ג'ואן פיטרס, בספרה מאז ומקדם, קובעת שהבריטים הפכו בפועל את השטח שנועד להקמת בית לאומי לעם היהודי, על-פי כתב המנדט שנשמך על הצהרת בלפור משנת 1917, ל"בית קיבול לפועלים ערבים נודדים מכל רחבי העולם הערבי", במקום לממש את ההתחייבות הבינלאומית שהם נטלו על עצמם.² בארץ ישראל לא היה "עם אחר" שקיים בה אי-פעם ריבונות.

טינה זו מוצאת ביטוי בראש וראשונה כלפי גוש אמונים, שאת אנשיו קשוה המחבר ליפורשים בשנות ה'30 וה'40

¹ ישעיהו ברלין, בינורפיה, הוצאת עם עובד, 1999, ע' 149.

² ג'ואן פיטרס, מאז ומקדם, From Time Immemorial, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ע' 325.

י"ר חיים משגב הוא משפטן המרצה בבית-הספר למשפטים במכללה האקדמית נתניה.

שכפו על התנועה הציונית את מה שרא- שוניה אולי לא רצו בו.⁷ ד"ר גולני, כבן לעם היהודי, נופל בספרו קורבן לתעמולת הכוזב שמפיעים הערבים זה מאח שנים. **יוסף גבלס** הנאצי גרס שאם חוזרים על שקר לעתים קרובות למדי ובמשך זמן רב למדי, סופו שהוא מתקבל כאמת. הוא לא הוסיף שגם קורבן השקר עלול להתחיל להאמין בו – וזה בדיוק מה שקורה עתה לחסידי ימחנה השלום בקרבנו.

חאגי **מוחמד אמין אל חוסייני** קיבל את מיטתו לתפקיד המופתי של ירושלים מידי **הרב רט סמואל**, הניצי הבריטי העליון הראשון בתקופת המנדט. לאחר מכן, כיושב ראש המועצה המוסלמית העליונה, הוא הנהיג את הפוגרומים ביהודים בתברון, בצפת, בירושלים ובמ- קומות אחרים. באותן שנים עדיין חשבו מנהיגי היישוב היהודי בארץ ישראל שצעקות ה"געוואלד" שלהם יניעו את אומות העולם. זה לא קרה אז – וזה לא קרה בשנות השואה. 450 יהודים נרצחו בין 1936 לבין 1939, ועוד אלפים רבים נשארו בעלי מום. את העובדות האלה אי אפשר למצוא בספרו של ד"ר גולני.⁸

מה שיש בכל זאת בספרו של ד"ר גולני, המורה ללימודי ארץ ישראל, הוא הבנה כמעט טוטאלית לעמדה הערבית. לדידו, הערבים הם אלה שנפלו קורבן ל"בחירה" שעשתה התנועה הציונית בראשית המאה שעברה. הם לא היו שותפים, כמובן, לבחירה הזאת, ומכאן שאפשר להבין את התנגדותם ל"יעשייה הציונית" שנמשכה במשך כל המאה העשרים. מה שד"ר גולני שוכח הוא שאילו הבריטים היו מקיימים את המנדט הבינלאומי שהם קיבלו מחבר הלאומים לשם הקמת בית לאומי לעם היהודי, ולא הופכים את המקום זה, שאותו קיבלו לשליטתם בטאמנות, לבית קיבול לפועלים ערבים נודדים מכל רחבי העולם הערבי, מיליוני יהודים היו ניצלים מן השואה ו"הבעייה הדמוגרפית" לא היתה באה כלל לעולם.⁹

לרוע המזל, ההנהגה של היישוב המ- אורגן בארץ ישראל בחרה לשתף פעולה עם שלטונות המנדט הבריטיים, אולי מחוסר ברירה ואולי מרצון. רק כאשר התבררו ממדי השואה, חל שינוי מסוים בעניין זה. ד"ר גולני מברך, כמובן, על "מדיניות של תבלה" שבה נקטו "המתור-

מכל מקום, אין ספק כי משהחליטו היהודים לראות בהצהרת בלפור ובכתב המנדט הבריטי – שני מסמכים משי- פטיים שקיבלו מעמד מחייב בידי חבר הלאומים – היתר בינלאומי לראות בארץ ישראל מן הים ועד לירדן, לפחות, את המקום שבו יוקם ביתם הלאומי, היתר שתוקפו המשפטי אינו נופל מתוקפן המשפטי של האמלם השנייה, שעליהן לאחר מלחמת העולם השנייה, שעליהן סומכים כיום חבריו של ד"ר גולני כאשר הם מדברים על אירוהקיותה של ההת- יישבות היהודית ביהודה ובשומרון, שוב אין לומר על התנועה הציונית שהיא בחרה מרצון בשימוש בכוח. אפשר, כמו- בן, לעשות שימושים מניפולטיביים בעוב- דות היסטוריות שונות כדי לחזק השקפת עולם פוליטית, אבל בראש וראשונה יש לדבוק בעובדות ולא לשבשן באורח נלעג. ד"ר גולני, מנע ה"היסטוריונים החד- שים", נכשל בכך פעם אחר פעם. המחבר עושה זאת, למשל, בדרך שבה הוא מתאר את סיום חייו של יאיר.⁵ אברהם (יאיר) שטרן נרצח בידי הבריטים. הוא לא סתם "מת כמעט אלמוני", כמתואר בספר, במידה יתרה של רשעות. הוא היה אז מנהיגה הנערץ של הלח"י. משנתו הפול- טית היתה בוודאי סדורה יותר מזו של מנהיגי ימחנה השמאל, על גלגולו השר- נים והמשונים.⁶

דוק: האלימות לא היתה, כטענת המחבר, חלק אינטגרלי מן הבחירה הציונית. ד"ר גולני סבור שהקמתה של מדינת ישראל רק העצימה את האלימות של התנועה הציונית, שדחתה מעל פניה "אופציות" אחרות, כגון מדינה ערבית בכל ארץ ישראל המערבית, מדינת מנדט, או מדינה דו-לאומית – "אופציות" שעל כל אחת מהן הוא היה חותם, כנראה, בשתי דיים... (שם, 102). האופציה הזאת נכפתה על התנועה הציונית כבר ב- 1921 בעת שהבריטים קרעו את ארץ ישראל המנדטורית לשניים ומסרו את החלק המזרחי שלה, הגדול יותר בכמעט פי שלושה מהחלק המערבי, לשליטתה של משפחה מבית המלוכה ההאשמית. האיסור על כניסת יהודים לארץ ישראל, ביחד עם ההתנגדות הערבית להתיישבות היהודית, שלוחתה במה שכונה אז "פרעות" שאותן הנהיג המופתי של ירושלים, הם אלה

של המאה שעברה; אלה שסיירו להשלים עם גניזתו של החלום להקים בית לאומי בארץ ישראל, גם בכוח הזרוע אם צריך. חזון שעליו ויתרו די בקלות אבותינו הרעיוניים של ד"ר גולני, לאחר שהבר- טים נכנעו לתביעות הערבים ופרסמו את הספר הלבן ב-1939, חודשים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, בשעה שעוד ניתן היה להציל יהודים רבים מאוד מן התופת הנאצית.

המחבר לא שוכח לבוא חשבון גם עם **משה שמיר**, מחבר **הוא הלך בשדות**, שטרם לכתוב בשנים האחרונות את **יאיר**.³ ד"ר גולני לא רואה בעין יפה את ה"עובדה" שמשה שמיר מעביר את מושא הערצתו מאורי יפה-הבלורית ללוחם המחתרת הסגפן, איש הרוח, המשורר, שחזונו היה כה שונה מזה של חסידי תורת ההבלגה.

★

בפועל, הספר כולו רווי בביטויים של שנאה כלפי כל מי שלא מקבל, או לא קיבל בעבר, את יתורת ההבלגה, כשזו מהולה בהתנשאות הבולשביקית הידועה כלפי כל אלה שעשו בזמנו לסילוקם של הבריטים מארץ ישראל, ועשו אחר כך להרחבת גבולותיה של המדינה היהודית וכלפי אלה שמחזיקים בימים אלה בדעה הפוסלת התקפלות ונסיגה מהישטחים לטובת "העם הפלשתיני".

אפשר היה, כמובן, להבליג ולהשלים עם יהספר הלכן, ואולי אף לברך עליו, כפי שעשו בברית שלום, משום שמשמ- עותו האופרטיבית היתה גניזה לעד של חלום הלאומיות היהודית בארץ ישראל, ואפשר היה גם אחרת; ניתן היה להשלים עם סגירת שערי ארץ ישראל בפני פליטי השואה ולהסכים להתגבלת ההתיישבות היהודית, תוך קביעה שהרוב הערבי שהיה אותה שעה בארץ ישראל, מכוח התגירה הערבית לאזור הזה שהותרה על- ידי הבריטים, הוא זה שיקבע אם תותר בעתיד כניסת יהודים. ואפשר היה גם לנהוג כפי שנהגו **מנחם בגין**, אז מנהיג האצ"ל, ו**יצחק שמיר**, מפקד הלח"י, בניגוד לעמדה הרשמית של הנהגת היי- שוב היהודי.⁴

³ משה שמיר, **יאיר**, הוצאת זמורה ביתן, על אברהם (יאיר) שטרן מייסד הלח"י.

⁴ ראה בספרו האוטוביוגרפי של שמואל תמור, **בן הארץ הזאת**, תיאור של שיתוף-הפעולה בין שלטונות המנדט לבין ראשי הסוכנות היהודית דאז, שנשלטה בידי עסקני ימחנה המועלים.

⁵ שם, ע' 91.

⁶ שמואל דותן, **אזמיים בארץ ישראל**, בהוצאת שבט הסופר.

⁷ הטבח בתברון בוודאי לא קשור ל"בחירות" שיעשתה התנועה הציונית.

⁸ משה שמיר, ע' 216.

⁹ ג'ואן פירס, ע' 324-325.

הערבירנאצי במלחמת העולם השנייה, שלו נתנו הבריטים יד במלחמתם בעלייה היהודית, וההנהגה הציונית בארץ ישראל, אל, בשתיקתה ובהבלגה, לא יכולים להימחק גם לאחר שמנסים לשבש את העובדות ההיסטוריות.

המלחמה, שפרצה לאחר שעצרת האומות המאוחדות החליטה בהחלטה 181 על חלוקת ארץ ישראל המערבית לשתי מדינות, לא היתה תוצאה של "מזימה ציונית". בספר אמנם מכונה ראשיתה של המלחמה, עד לפלישת צבאות ערב, כ"מלחמת האזרחים הפ" לשתינית", כלומר, מעין התנגשות בין שתי אוכלוסיות מקומיות, יהודית וערבית. אולם תיאור זה, כתיאורים אחרים שלו, נועד לשרת תיאוריה פציפיסטית, שתכליתה להטיל את האשם לכל מה שקרה בארץ ישראל על התנועה הציונית – ולקנות מכל אשמה את השלטון הבריטי המרושע ואת ההנהגה הערבית, שהאוריינטציה שלה היתה, מאז ומתמיד, שזורה בסממנים ניאורנאציים. אפשר, כמובן, להתייחס למה שקרה בשנים 1936-1939 כאל "המרד הערבי" (אגב, במי?), ואפשר גם לטעון ש"מרד" זה דוכא בידי הבריטים באופן שחיסל כבר אז את הסיכוי של הערבים לנצח ב-1948 – אבל האמת ההיסטורית היא שונה. מה שברור הוא, לפחות היום, שאם התנועה הציונית היתה הולכת בדרכם של "חולמנים" כמו אברהם שטרן (יאיר), מנהיג הלחייה, ובדרכם של אלה שקדמו לו, כמו אנשי מחתרת נילי, השלטון העברי בארץ ישראל היה הופך לעובדה קיימת הרבה שנים לפני שהתרחשה השואה.¹⁴

"עצם המטרה שהציבה לה קבוצת נילי – להחיש את שחרור ארץ ישראל מעול התורכים – היתה פסולה בעיני הנהגת היישוב, שראתה בה סכנה תרת אסון", כתב פרופ' נדבה.¹⁵ שום דבר לא השתנה מאז. מי שהולך היום בראש המחנה הלאומי, האנשים המיישבים את מרחבי יהודה ושומרון, נחשבים, כבימים עברו, בעיני מחנהו של ד"ר גולני, לפורש שיש המסכנים את הרוב ירודף השלום, המוכן לרבוץ בין המשפתיים, בחוסר אונים, מול מאכלת הרוצחים.

מה שהיישוב היהודי בארץ ישראל קיבל דווקא בשנים הקריטיות, בשנות

צורך במלחמת יום הכיפורים, בזו של לבנון ובאיתופאדה הראשונה ומייודע-מה עוד, כדי שיהיה סיכוי נוסף, שאורלו לא ברור עדיין, להבליגה ולמאבק בכוחנות הנוקמת... הסכסוך עם הערבים עדיין איתנו, גם הצורך בהבלגה. ההבלגה אינה תבוסתנות. במובן ידוע, הבלגה היא זיקוקו של השימוש בכוח... (שם), 118.

אפשר, כמובן, להביא עוד ציטוטים רבים מדבריו בזכות "ההבלגה" המבורכת, תוך חלוקת ציונים לשבח לשלטונות הבריטיים ולהנהגה הויצמנית¹¹ הפייסנית, זו שהשתיקה כל ניסיון להתערב לטובת יהדות אירופה הנכחדת באלפיה בכל יום בכבשני הנאצים. אולם בכל אלה אין כדי לבטל עובדות היסטוריות מרות: הבריטים ניצלו באורח ציני את הרפיסות של הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל, ומעלו בתפקיד שהם קיבלו על עצמם. יש לראות בהתנהגותם גורם ראשי, מרכזי, לאסון הנורא שקרה לעם היהודי. ארבעה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשהיורה הרוחתת באירופה איימה לסחוף לתוכה מיליוני יהודים, פרסמו הבריטים "ספר לבן" חדש, שבו נקבע כי בחמש השנים הבאות יורשו רק 75,000 יהודים נוספים להתיישב בארץ. ממספר אבסורדי זה הם עוד ביקשו לנכות את מספר העולים יהבילתי-לגראליים. במסמך זה אף דובר על זכות וטו של הערבים לגבי המשך העלייה, על הגבלות כמכירת קרקעות ליהודים, ועל הקמת מדינת פלשתיין.¹²

את עיקר האחוריות למצבה הטכני של מדינת ישראל יש לראות, אם כן, בנעילת שערי ארץ ישראל בפני יהודים¹³ ובהתרת הגירתם של הערבים לכאן. אם התנועה הציונית היתה מבליגה פחות – הכל היה היום שונה לחלוטין. שיתוף הפעולה

¹¹ דבריו של ד"ר גולני ביאמותי שיתוף הפעולה עם הבריטים מוצאים ביטוי גם אצל תום שגב, אף הוא היסטוריון חדש, שגורס שהבריטים הפלו לרעה את האוכלוסיה הערבית והביאו לייבושו של "היישוב היהודי" כמדינה-שברך על-חשבון הערבים. ראה ימי הבלגיה – ארץ ישראל בתקופת המנדט, בהוצאת כתר.

¹² חיים משגב, שיחות עם יצחק שמיר, ספרית פועלים.

¹³ ד"ר יהו, טוהר הנשק – אנוס, מיתוס ומציאות בהוצאת תמוז, שם מופיע סיפורה של אונית המרוש פאטרייה, ע" 34. אנשי ההנהגה ביקשו למנוע את הגירוש וגרמו להסבתה. 267 אנשים טבעו. אלוהו גולומב הצדיק את המעשה.

נים" בהנהגה הציונית, אולם כיום אפשר בהחלט לומר שמדיניות זו המיטה אסון גדול על העם היהודי. לא רק בגלל מה שקרה באירופה, אלא בעיקר בגלל מה שקרה בארץ ישראל: מניעת עלייה יהודית חופשית מחד, והתרת הגירתם של מאות אלפי ערבים באין מפריע מאידך; הלא הם אלה שנמצאים ביסוד הסכסוך המתמשך עד לעצם הימים האלה, סכסוך שיכול היה להיות מוכרע אישם בשנות ה'20 או ה'30 של המאה שעברה. כל מה שהיה צריך לקרות הוא שיהודי אירופה יגיעו לכאן באין מפריע – ואז המדינה היהודית היתה הופכת לעובדה קיימת שנים רבות לפני 1948, ובעיית הפליטים הערבים לא היתה מתעוררת כל עיקר.

ד"ר גולני סבור, ש"השאלה אם לפעול דרך הבטן או דרך הראש מלווה את העשייה הציונית בארץ ישראל מראשיתה ואינה מרפה" (שם, 117). הוא מתעלם, כמובן, מן התוצאות ההרסניות שהיו לימדיניות ההבלגה" שעליהן עומד, בין השאר, שמואל תמיר בספרו האוטוביוגרפי.¹⁰

תוך שהוא מושך חוט מקשר בין עמדותיהם של אחד-העם, יוסף חיים ברנר (שנרצח, אגב, ב"פרעות" שהתרחשו ב'1921), חיים וויצמן, משה שרת, לוי אשכול (ראש הממשלה בתקופת "ההבלגה" ערב מלחמת ששת הימים), שמעון פרס, יוסי ביילין ויצחק רבין, מצג ד"ר גולני את משנתו כך:

...ההבלגה חברה לרעיון הציוני ול-חברה הארצישראלית עד תום מלחמת העולם השנייה. אחר כך עוד ניסתה את כוחה ההולך ונחלש עד בוא המכה הגדולה של 1967. מלחמת ששת הימים, יותר משחזקה את המומי הבטן, סילקה הצדה את היודעים להבלגה. באותם ימים היה ה"אשכולים" השפוף והטוב, זה שבא אחרי הניצחון הגדול, ביטוי ברור למצבה הירוד של מורשת ההבלגה בחברת הישראלית. היה

¹⁰ ראה תיאור פרשת ד"ר ישראל קסטנר, השופט ד"ר בנימין הלוי, קבע במשפט שבו ייצג חיים כהן לוא הניע המשפטי לממשלה את מערכת התביעה, כי שיתוף הפעולה של ד"ר קסטנר, איש הסוכנות היהודית, עם מנהיגי הנאצים, ביחד עם ההתנהגות הפחדנית, שלא לומר למעלה מזה, של ההנהגה הציונית בארץ ישראל שבראשה עמדו אז ראשי מפא"י, תרמו לחיסולה של יחדות היעבריה בעליה מלחמת העולם השנייה.

¹⁴ ראה שיחות עם יצחק שמיר, ע" 26.
¹⁵ יוסף, איש נילי – אחרית דבר, עריכה ומבוא מאת פרופ' יוסף נדבה, בהוצאת אגודת השמונאי.